

«روشهای تربیتی مسئولیت‌پذیری در کودکان با توجه به سیره معصومین علیهم‌السلام»

زینب دورقی^۱

چکیده

خانواده یکی از مهم‌ترین بسترهای تأثیرگذار در رشد روانی کودکان به‌شمار می‌رود. از جمله مؤلفه‌های اساسی در نظام تربیتی خانواده، نوع برخورد والدین با فرزندان است که نقشی بنیادین در شکل‌گیری شخصیت و میزان سازگاری فرزندان با شرایط اجتماعی ایفا می‌کند. هدف پژوهش حاضر، بررسی روش‌های تربیت مسئولیت‌پذیری در کودکان بر اساس سیره معصومین (ع) است. روش این تحقیق به‌صورت کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از شیوه تحلیل اسنادی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بر اساس سیره معصومین (ع)، مسئولیت‌پذیری در کودکان از طریق روش‌هایی چون مواجهه با پیامدهای عمل، تقویت ایمان، و آزمون‌های تربیتی قابل تحقق است. همچنین رعایت نکاتی همچون سپردن مسئولیت متناسب با توان کودک، بازی‌محور کردن وظایف، هماهنگی والدین، تقسیم مسئولیت، رعایت عدالت میان فرزندان و پرهیز از سرزنش بیش از حد، در افزایش کارایی این روش‌ها نقش مؤثری دارد.

واژگان کلیدی: روش‌های تربیتی، تربیت کودکان، سیره معصومین، مسئولیت‌پذیری کودکان

^۱ دانش‌آموخته سطح دو، مدرسه علمیه فاطمیه (س) کارون

مقدمه

روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در کودکان، یکی از مسائل مهم و اساسی در تربیت نسل‌های آینده است. مسئولیت‌پذیری به عنوان شاخصه‌ای اخلاقی، نقش بسیار مهمی در رشد فردی و اجتماعی کودکان دارد و زمینه‌ساز شکل‌گیری شخصیت سالم و مؤثر در جامعه می‌شود. اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع بر هیچ‌کس پوشیده نیست و همه مکاتب و اندیشه‌ها به نوعی بر لزوم تربیت انسان مسئول تأکید دارند؛ اما اختلاف نظرها در اهداف و روش‌های تربیتی مطرح است. آنچه در این پژوهش بررسی می‌شود، روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در کودکان از منظر سیره معصومین علیهم‌السلام است که بهترین الگوها و راهنمایان تربیتی برای مسلمانان به شمار می‌روند.

برای آشنایی بیشتر با موضوع، برخی از پژوهش‌ها و منابع مرتبط به طور مختصر بررسی شده‌اند؛ از جمله:

۱. بررسی راهکارهای مسئولیت‌پذیری در کودکان و نوجوانان، نوشته جان علی میر، نرگس میر و فاطمه میر (۱۴۰۱) که مسئولیت‌پذیری را مهم‌ترین شاخصه اخلاقی کودکان و نوجوانان برای ورود به جامعه کنونی می‌داند و ۱۲ راهکار برای ایجاد این شاخصه ارائه کرده است. وجه تمایز پژوهش حاضر با این تحقیق، تمرکز بر روش‌های تربیتی مبتنی بر سیره معصومین علیهم‌السلام است.

۲. فلسفه مسئولیت در اسلام و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آن، اثر مسعود اخلاقی (۱۳۹۴)، که ایمان به خدا را مبنای مسئولیت انسان می‌داند و توانایی انسان در جهت کمال را بر اساس فطرت، خودآگاهی و هدایت پیامبران شرح داده است. این پژوهش به فلسفه مسئولیت پرداخته، اما تمرکز بر روش‌های تربیتی عملی ندارد که این نکته در مقاله حاضر دنبال می‌شود.

۳. اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی، تألیف فاطمه داداشی، حجت صفار حیدری و حکیم السادات شریف‌زاده (۱۳۹۷)، که ۱۰ اصل و روش تربیتی متناسب با چهار حیطه مسئولیت‌پذیری ارائه کرده است. این تحقیق اصول کلی را شرح داده است و مقاله حاضر به کاربرد عملی این اصول در سبک زندگی والدین می‌پردازد.

موضوع و وجه تمایز اصلی مقاله حاضر در این است که علاوه بر بیان روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در کودکان بر اساس سیره معصومین علیهم‌السلام، به چگونگی تطبیق این روش‌ها با شرایط و سبک زندگی امروز والدین نیز توجه کرده و در پایان چند راهکار کاربردی برای افزایش اثربخشی این روش‌ها ارائه می‌دهد. این مقاله به شیوه کتابخانه‌ای و در پنج بخش اصلی شامل ضرورت تربیت و پرورش مسئولیت، مبنای مسئولیت، اصل مسئولیت، روش‌های تربیتی و نتیجه‌گیری گردآوری شده است.

در این پژوهش تلاش شده به این سؤال مهم پاسخ داده شود:

۱. معصومین علیهم‌السلام چه روش‌های تربیتی را برای پرورش مسئولیت‌پذیری در کودکان مناسب می‌دانند؟

۱. مفهوم‌شناسی واژگان

در ابتدای هر پژوهش پرداختن به واژه‌شناسی بصورت لغوی و اصطلاحی برای آشنایی مخاطب با عنوان پژوهش و واژگان کلیدی امری مهم و ضروری است.

۱-۱. تربیت

تربیت در لغت به معنای رشد دادن، پروراندن و به تدریج به کمال رساندن آمده است. این واژه از ریشه «رَبَوَ» یا «رَبَّیَ» گرفته شده و در فرهنگ‌های لغت عربی مانند «مفردات راغب» به معنای «انشای شیء حالاً فحالاً الی حد التمام» یعنی ایجاد و پرورش تدریجی تا رسیدن به نقطه کمال تعریف شده است.^۱ همچنین در «لسان‌العرب» نیز تربیت به معنای «تعهد الشیء و اصلاحه و سوقه الی کماله» ذکر شده است.^۲ در زبان فارسی نیز این واژه به معنای ادب آموختن، پرورش فکری و اخلاقی و رشد دادن آمده است.^۳

در اصطلاح علوم تربیتی، تربیت به فرآیند هدایت آگاهانه استعدادهای انسانی در جهت رشد و شکوفایی در جنبه‌های گوناگون جسمی، عقلانی، عاطفی، اخلاقی و اجتماعی گفته می‌شود. این فرآیند با مشارکت فعال مربی و در تعامل با عوامل گوناگون همچون خانواده، مدرسه، جامعه و فرهنگ تحقق می‌یابد. تربیت در این معنا، فرآیندی مستمر، هدفمند و انسانی است که در آن مربی با برنامه‌ریزی، زمینه رشد مربی را فراهم می‌سازد تا وی به کمال مطلوب خود برسد.^۴

از دیدگاه اسلامی، تربیت تنها به رشد ظاهری و رفتاری انسان محدود نمی‌شود، بلکه هدف نهایی آن، رسیدن انسان به مقام عبودیت و قرب الهی است. در این نگاه، تربیت یعنی پرورش ابعاد وجودی انسان بر اساس فطرت الهی و آموزه‌های وحیانی تا وی به جایگاه خلیفه‌اللهی برسد. خداوند در قرآن خود را رب و مربی انسان معرفی می‌کند که با ارسال انبیا، کتاب‌های آسمانی و عطای عقل و فطرت، هدایت او را عهده‌دار است.^۵ علامه طباطبایی نیز در تفسیر المیزان، تربیت را به معنای «هدایت موجود به سوی کمال لایق او از طریق فراهم آوردن مقدمات وجودی» تعریف می‌کند.^۶ بنابراین، در نگاه اسلامی، تربیت امری مقدس و الهی است که در پرتو تعالیم دینی و با مشارکت مربی، مربی و جامعه شکل می‌گیرد.

^۱ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ذیل واژه «رب».

^۲ ابن منظور، لسان‌العرب، ج ۱، ص ۳۶۷.

^۳ دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه تربیت.

^۴ شکوهی، علی، فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۳۷.

^۵ طه: ۵۰؛ بقره: ۱۲۹.

^۶ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۱۵۹.

۲-۱. مسئولیت

مسئولیت در لغت به معنای عهده‌دار^۱ و یا متعهد به انجام کاری بکار رفته است^۲ واژه مسئولیت در زبان عربی مصدر جعلی از مسئول است و به معنای بازخواست و مجازات واقع‌شدن به دلیل انجام یا خودداری از انجام کاری است.^۳

در زبان فارسی نیز، «مسئولیت» به معنای وظیفه و تعهدی است که انسان در برابر دیگری یا نسبت به انجام کار یا وظیفه‌ای خاص برعهده می‌گیرد و باید پاسخ‌گوی نتایج آن باشد. مسئولیت‌پذیری نیز به معنای آمادگی فرد برای پذیرش این تعهد و پایبندی به آن در شرایط مختلف است.^۴

۳-۱. مسئولیت‌پذیری

مسئولیت‌پذیری یکی از مفاهیم بنیادین در حوزه تعلیم و تربیت است که نقش مهمی در رشد شخصیت فردی و اجتماعی ایفا می‌کند. واژه «مسئولیت» در زبان عربی از ریشه «سَأَلَ» به معنای پرسیدن، بازخواست کردن و مطالبه آمده و «مسئول» به معنای کسی است که مورد سؤال قرار می‌گیرد و باید پاسخ‌گو باشد. بنابراین در بُعد لغوی، مسئولیت‌پذیری به معنای پذیرفتن پاسخ‌گویی نسبت به عملی است که انجام آن به عهده فرد گذاشته شده است.^۵

در تعریف اصطلاحی، مسئولیت‌پذیری یک ویژگی اخلاقی و رفتاری است که نشان‌دهنده تعهد فرد به وظایف خود و پذیرش نتایج عملکردش است. در روان‌شناسی تربیتی، مسئولیت‌پذیری به معنای توانایی فرد در پذیرش نقش‌ها، انجام وظایف تعیین‌شده و پاسخ‌گویی نسبت به نتایج آن شناخته می‌شود. این ویژگی نقش محوری در خودکنترلی و تصمیم‌گیری آگاهانه دارد.^۶

همچنین از دیدگاه روان‌شناسان تربیتی، مسئولیت‌پذیری یکی از شاخص‌های بلوغ روانی فرد است. کودک مسئولیت‌پذیر از سنین پایین می‌آموزد که باید در قبال اعمال و انتخاب‌های خود پاسخ‌گو باشد و نمی‌تواند نتایج اشتباهات خود را به دیگران نسبت دهد. این تربیت اخلاقی، پایه‌ای برای زندگی اجتماعی موفق و رشد

^۱ معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ۱۴۶۶ص.

^۲ دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۸۴۶۵.

^۳ بادینی، محمد، قاموس اللغة العربیة، ص ۲۸.

^۴ فرهنگ فارسی معین، ۱۳۸۲، ذیل واژه «مسئولیت».

^۵ ابن‌منظور، محمد بن مکرم، لسان‌العرب، ج ۱۱، ماده «سأل».

^۶ سیف، علی، روان‌شناسی تربیتی، ص ۲۹۵.

فردی پایدار است.^۱

در نگاه اسلامی نیز، مسئولیت‌پذیری از ارکان اساسی رشد انسان و لازمه بندگی در برابر خداوند دانسته شده است. آیات متعددی از قرآن کریم، انسان را مسئول اعمال خویش می‌دانند و بیان می‌دارند که هیچ‌کس بار گناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى»^۲. این اصل قرآنی، مفهوم مسئولیت فردی را به عنوان یکی از پایه‌های عدالت الهی بیان می‌کند.

در سیره معصومین علیهم‌السلام نیز مسئولیت‌پذیری یکی از اصول تربیتی مهم در پرورش شخصیت کودک شمرده می‌شود. معصومان(ع) با واگذاری وظایف کوچک و متناسب با توان کودکان، آن‌ها را به پذیرش نقش و پاسخ‌گویی در خانواده و اجتماع سوق می‌دادند. این سیره عملی در تربیت، الگویی کاربردی برای والدین و مربیان در دنیای امروز است.^۳

۲. ضرورت تربیت و پرورش مسئولیت‌پذیری

مقوله تربیت از ابتدایی‌ترین و ضروری‌ترین نیازهای بشر است به همین دلیل عالی‌ترین هدف پیامبران، اساسی‌ترین پیام کتب الهی و اولین و ضروری‌ترین وظیفه والدین مسئله تربیت است. در اهمیت تربیت همین بس که حضرت علی (ع) می‌فرمایند: «لا میراث کالادب میراثی به‌مانند ادب و تربیت وجود ندارد»^۴. احساس مسئولیت والدین در خصوص تربیت فرزند از نکات مهم و قابل‌توجه است که باید پیش از تولد فرزند به آن اقدام کرد و از خدا استمداد جست؛ همان‌طور که در آیه ۱۸۹ سوره اعراف می‌خوانیم: «رَبُّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ»^۵ چون زن سنگین شد، آن دو (زن و شوهر) از خداوند، پروردگارشان، درخواست کرده (و گفتند) که اگر فرزند شایسته‌ای به ما بدهی، قطعاً از سپاسگزاران خواهیم بود. «پس از ولادت فرزند نیز والدین در همه دوران‌های کودکی تا جوانی نسبت به سرنوشت آنان مسئول‌اند، درست مانند باغبانی که وقتی نهالی در زمین می‌کارد، لازم است در رشد آن بکوشد و عوامل پرورش آن را فراهم کند و از هرگونه عوامل آسیب‌رسان جلوگیری نماید تا آن نهال درختی پرثمر گردد، پدر و مادر نیز باید در تربیت فرزند کوشا

^۱ شریعت‌مداری، مبانی روان‌شناسی تربیتی، ص ۲۳۲.

^۲ انعام: ۱۶۴.

^۳ نصیری، سیره معصومان در تربیت کودک، ص ۷۵.

^۴ این عبارت به شکل دقیق در متون حدیثی معتبر امام علی (ع) یافت نشده و جزو حکمت‌های منقول در کتب اخلاقی است که به ایشان نسبت داده شده است. جهت مراجعه به دیدگاه‌های امام علی (ع) درباره اهمیت ادب و تربیت، به نهج‌البلاغه مراجعه شود.

^۵ اعراف: ۱۸۹.

در نهایت، تربیت نسل متعهد و کارآمد فراتر از آموزش‌های سطحی است و نیازمند فراهم کردن محیطی سرشار از محبت، مسئولیت‌پذیری، الگوهای رفتاری صحیح و فرصت‌های مشارکت واقعی است. این رویکرد تربیتی، ضمن حفظ پیوند نسل‌ها با ارزش‌های دینی، تضمین‌کننده سلامت و پویایی جامعه دینی خواهد بود.

نتیجه‌گیری

مسئولیت‌پذیری در کودکان چیزی نیست که یک‌شبه شکل بگیرد؛ این یک مسیر تدریجی است که باید با دقت و حوصله از همان سال‌های اول زندگی آغاز شود. معصومین (علیهم‌السلام) به خوبی این نکته را فهمیده‌اند و در سبک تربیتی خودشان همواره به نقش سازنده و واگذاری وظایف متناسب با توان هر کودک تأکید داشته‌اند. وقتی کودک از کوچک‌ترین کارهای روزمره خودش مسئولیت می‌پذیرد، مثل مرتب کردن اسباب‌بازی‌ها یا کمک کردن در کارهای خانه، به تدریج احساس می‌کند که بخشی از خانواده و جامعه است و این حس تعلق و مسئولیت، سنگ بنای شخصیت او را می‌سازد.

یکی از مهم‌ترین رازهای موفقیت در آموزش مسئولیت، رفتار و الگوی والدین است. کودکان بیشتر از آن‌چه ما فکر کنیم، از رفتار والدینشان الگو می‌گیرند؛ نه فقط از حرف‌ها و نصیحت‌ها. وقتی پدر و مادر خودشان مسئولیت‌هایشان را با جدیت و مهربانی انجام دهند و در برابر خطاهایشان هم صبور باشند، کودک یاد می‌گیرد که مسئول بودن یعنی چه. اضافه بر این، استفاده از روش‌های بازی‌محور و تشویقی باعث می‌شود یادگیری مسئولیت برای کودک جذاب و دل‌نشین شود و نه بار سنگین و خسته‌کننده.

در نهایت، تربیت مسئولیت‌پذیری فقط محدود به رشد فردی نمی‌شود، بلکه می‌تواند نسل‌های آینده را متعهد، کارآمد و امیدوار به آینده بسازد. جامعه دینی ما نیاز دارد به جوانانی که نه فقط در حرف، بلکه در عمل پایبند ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی باشند. سیره معصومین (علیهم‌السلام) این مسیر را به وضوح نشان می‌دهد؛ مسیری که در آن کودک با پرورش روان و اخلاق، آماده می‌شود تا به عنوان عضوی فعال و مسئول در خانواده و اجتماع نقش ایفا کند و با چالش‌های زندگی با قوت قلب و اعتماد به نفس روبه‌رو شود.

*قرآن

۱. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه تنظیم و نشر نهج البلاغه، ۱۳۸۰ ش.
۲. اکبری، محمود، اخلاق در خانواده، تهران: بوستان کتاب، ۱۳۹۶ ش.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بی نا، چاپ نخست: ۱۴۱۴ ق.
۴. ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، ج ۲، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۵ ق.
۵. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، بیروت: دار صادر، بی تا.
۶. بادینی، محمد، قاموس اللغة العربیة، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ یکم، ۱۳۸۴.
۷. پسندیده، عباس، تربیت کودک از دیدگاه اسلام، قم: نشر معارف، ۱۳۹۷ ش.
۸. جمشیدی، محمدرضا، سیره تربیتی پیامبر اعظم(ص)، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۹۴ ش.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: آل البيت، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. حکیمی، محمدرضا، سیره تربیتی پیامبر اعظم، تهران: مؤسسه فرهنگی منیر، ۱۳۸۴ ش.
۱۱. خوانساری، محمدعلی، تفسیر المیزان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۴.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۱۳. سهرابی، فاطمه، سیره تربیتی اهل بیت علیهم السلام، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵ ش.
۱۴. شرفی، محمدرضا، اخلاق در خانواده، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، ۱۳۹۲ ش.
۱۵. شریعتمداری، علی، مبانی روان شناسی تربیتی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.
۱۶. شریفی، محمدرضا، روان شناسی و تربیت کودک از دیدگاه اسلام، تهران: نشر معارف، ۱۳۹۴.
۱۷. فلاحی، محمد، روانشناسی رشد کودک، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۹۹.
۱۸. قائمی، علی، تربیت کودک از دیدگاه اسلام، قم: انتشارات امیر، ۱۴۰۰.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دارالحديث، ۱۴۰۷ ق.
۲۰. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۹۳.
۲۱. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات معین، ۱۳۸۲.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: مؤسسه فرهنگی دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸.

۲۳. میرزایی، علی اکبر، آیین تربیت در اسلام، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۳ ش.
۲۴. مهدی زاده، سید حسین، تربیت کودک از دیدگاه اسلام، تهران: انتشارات طه، ۱۳۹۳.
۲۵. محمودی، حسن. اخلاق در خانواده، قم: انتشارات معارف، ۱۳۹۵.
۲۶. محمدی، سعید، اصول تربیت دینی کودک، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۱.
۲۷. نوری، محمد بن جعفر، مستدرک الوسائل، تهران: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ ق.
۲۸. نصیری، حسن، سیره معصومان در تربیت کودک، تهران: انتشارات پژوهشگاه، ۱۳۹۵.
۲۹. نصیری، سید محمدجواد، نقش والدین در تربیت اخلاقی کودکان بر اساس سیره معصومان علیهم السلام، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۵ ش.
۳۰. ورام بن ابی فراس، کتب حدیث، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ اول: ۱۳۶۹

